

Однос ЦРКВЕ И ДРЖАВЕ У СРБИЈИ У 20. ВЕКУ

Јован Тимотијевић*
Епархија жичка, Ужице

Апстракт: Проучавање односа Цркве и државе у Србији у 20. веку подразумева сагледавање уставних и законских решења које је доносила држава, а која су уређивала однос према свим верским заједницама које су се налазиле на њеној територији. Српска Православна Црква увек је имала посебну вазњу од стране државе зашто је била највећа верска заједница, ма која држава била – Краљевина Србија, Краљевина СХС, Краљевина Југославија, ФНРЈ, СФРЈ или СРЈ. Имајући највећи број верника од свих верских заједница, истовремено је имала утицај на већински део становништва државе; зашто је интерес државе увек био или да је држи уз себе као доброг сарадника, или да је у истој мери ослаби.

Кључне речи: Црква, држава, Србија, однос, устав, закон, верска заједница, Српска Православна Црква, Краљевина.

Увод

Двадесети век је био веома буран и за Цркву и за државу, што се одразило и на њихов међусобни однос. Пре свега, Србија се Берлинским конгресом 1878. године обавезала да ће бити мултирелигијска држава. Формирањем Краљевине Југославије у њеном саставу било је припадника више вероисповести, па да би важила иста уређеност као раније, држава је донела више закона: о Православној Цркви, исламској, јеврејској и протестантским заједницама. А првим конкордатом са Ватиканом 1914. године, Римокатоличкој Цркви признаје иста прва као Православној.

* timotijevicjovan89@gmail.com.

У првој половини двадесетог века однос Православне Цркве према држави прошао је кроз три различите фазе. Ове промене биле су условљене историјским околностима у којима је држава била, а то су два светска рата и период стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. До краја Првог светског рата Православна Црква је уживала привилегован положај државне Цркве. У периоду између два рата, у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији, имала је статус признатих верских заједница, да би након 1945. године у ФНРЈ дошло до стриктног одвајања Цркве од државе.

1. Православна Црква и друге верске заједнице у Краљевини Србији (1901–1918)

У Краљевини Србији однос државе према Црквама и верским заједницама био је регулисан Уставима из 1901. и 1903. године. Устав из 1901. године говори следеће о верским заједницама:

„Све црквене власти у Краљевини стоје под врховним надзором Министра Црквених Послова.

Нарочити закон, по саслушању Архиепископског Сабора, прописује уређење црквених власти.

Све стране вероисповеди само у унутарњем своме уређењу управљају се по законима својих вера, а у свему осталом подлеже надзору Министра Црквених Послова.

Никаква преписка између Црквених власти туђинских вероисповести у Краљевини са другим властима у иностранству није допуштена без одобрења Министра Црквених Послова, и никакав акт који је произашао од туђинских власти не сме се у Краљевини објавити без одобрења Министра Црквених Послова“ (Устав Краљевине Србије 1901: чл. 98).“

Устав Краљевине Србије из 1903. године јасно говори да је Српска Православна Црква државна Црква, односно православље државна вера:

„Државна је вера у Србији источно-православна.

Српска је Црква аптокефална. Она не зависи ни од које стране цркве; али одржава јединство у догмама с Источном Васељенском Црквом“ (Октроисан устав 1903: чл. 3).

Православна Црква је због својих националних заслуга имала привилегован положај у односу на друге верске заједнице, али однос државе према другим верским заједницама био је регулисан начелом толеранције. Овакав однос био је могућ јер је апсолутна већина становништва државе припадала православној вери. Владар и његова породица су морали бити обавезно православне вере. У свим школама верска настава је била обавезан предмет. Право верске пропаганде имала је само Православна Црква, а сваки напад на њу био је забрањен и кажњаван од стране државе. Све народне светковине биле су пропраћене богослужбеним обредима Православне Цркве. Радни и нерадни дани су одређивани према црквеном календару. Бракови између супружника православне и неке друге вероисповести склапани су према одредбама Православне Цркве. Ни један закон који се тиче Цркава и верских заједница није могао бити донет без сагласности Светог Архијерејског Сабора.

Црква је имала прегршт повластица, али не треба заборавити да је ипак држава доносила све законе о Цркви, држала под надзором целокупно материјално Пословање Цркве. Епископи и митрополити постављани су после избора краљевим указом.

Када је 1914. године потписан конкордат између Краљевине Србије и Ватикана (Српске новине 199/1914), Римокатоличка Црква је добила повластице које су чак биле веће него што је имала Православна Црква, што је довело до захлађења односа са државом. Дошло је до сукоба између Митрополита Димитрија и министра просвете Љубомира Давидовића, јер је Митрополит сматрао да су његова права и канони Српске Православне Цркве, као државне Цркве, склопљеним конкордатом повређени. Митрополит је нагласио да је конкордат писан без знања и сарадње са Православном Црквом, па зато његове одредбе представљају повреду права које она ужива као државна вера. Влада Краљевине Србије је више на ово питање гледала са политичке стране и одбила је уплитање Српске Православне Цркве. Православна Црква је истицала да су неки чланови конкордата директно противуставни и да се њима утврђује повлашћени положај у Србији, у овом случају, не вере државе источне – православне, већ римокатоличке, јер ће се према пројектованом конкордату српска држава старати и водити бригу у главном о римокатоличкој вери и Цркви у Србији (Димитријевић 1914: 351). Такође, Митрополит је указао и на опасност од римокатоличке верске и политичке пропаганде. Митрополитова примедба била је упућена и због одлуке о мешовитим браковима, финансирању Римокатоличке Цркве које ће додатно оптеретити касу држа-

ве, питања постављања бискупа и свештеника где краљ само потврђује избор Ватикана.

2. Однос Цркве и државе у Краљевини СХС и Југославији

Овај период почиње завршетком Првог светског рата и стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а завршава 1945. године када су укинута сви закони Краљевине Југославије. У овом периоду однос Цркве и државе уређен је на начин признатих вероисповести. Овим су укинута повластице које је Српска Православна Црква имала као државна црква, јер се у саставу државе налазио велики број људи који је припадао другим вероисповестима. У овом временском раздобљу, између два светска рата, можемо рећи да постоји један период од 1918. до 1935. године добре сарадње Цркве и државе, и други од 1935. до 1945. године захлађења односа између Српске Православне Цркве и државе због конкордатске кризе.

2.1. Период од 1918. до 1935. године

Период од 1918–1935. године је веома значајан за Српску Православну Цркву због обнове Патријаршије и добрих односа и сарадње са државом. Након формирања Краљевине Југославије, 1. децембра 1918. године, држава и Црква су одмах почеле да раде на васпостављању Патријаршије и уједињењу свих самосталних српских православних црквених области,¹ које су се сада нашле у границама нове државе. Држава је формирала одмах Министарство вера, а Црква убрзо Средишњи архијерејски сабор.² Радом ова два тела дошло је до уједињења свих православних црквених области 17. јуна 1920. године и васпостављања Патријаршије. Приликом избора патријарха, држава се такође умешала, јер је Изборни сабор морао да изабере патријарха између тројице кандидата које је предложио Архијерејски сабор, а увођење у трон је обавио краљ Александар.

¹ Српска православна црква у Краљевини Србији; Српска православна црква у Краљевини Црној Гори; Српска православна црква у границама Карловачке митрополије; Православна црква у Босни и Херцеговини; Српска православна црква у Јужној Србији и Македонији; Буковинско-далматинска митрополија.

² Средишњи архијерејски сабор је тело које је представљало Цркву пред световном влашћу до успостављања Патријаршије и Архијерејског сабора, на његовом челу био је Митрополит Црне Горе Митрофан Бан (Гардашевић 2002: 210).

Краљевину СХС сачињавало је више националности и на њеном терену је деловало више вероисповести, па је држава морала да свим признатим верским заједницама омогући законски слободу вероисповедања и дозволи им да самостално уреде своја унутрашња питања. Видовданским уставом напуштен је систем државне Цркве, али није прихваћен принцип одвојености Цркве и државе. Устав је заступао средње решење по коме су конфесионалне заједнице јавне установе са специјалним положајем у држави и специјалним привилегијама. Видовдански устав дефинише однос државе према свим признатим верским заједницама на следећи начин:

„Ујемчава се слобода вере и савести. Усвојене вероисповести равноправне су пред законом и могу свој верозакон јавно исповедати.

Уживање грађанских и политичких права независно је од исповедања вере. Нико се не може ослободити својих грађанских и војних дужности и обавеза позивајући се на прописе своје вере.

Усвајају се оне вере, које су у ма ком делу Краљевине већ добиле законско признање. Друге вере могу бити признате само законом. Усвојене и признате вере самостално уређују своје унутрашње верске послове и управљају својим закладама и фондовима у границама закона.

Нико није дужан да своје верско осведочење јавно исповеда. Нико није дужан да суделује у верозаконим актима, свечаностима, обредима и вежбама, осим код државних празника и свечаности и у колико то одреди закон за особе, које су подложне очинској, турској и војној власти.

Усвојене и признате вере могу одржавати везе са својим врховним верским поглаварима и ван граница државе, у колико то траже духовни прописи појединих вероисповести. Начин, како ће се те везе одржавати, регулисаће се законом.

У колико су у државном буџету предвиђени за верозаконе сврхе издаци, имају се делити међу поједине усвојене и признате вероисповести сразмерно броју њихових верних и стварно доказаној потреби.

Верски представници не смеју употребљавати своју духовну власт преко верских богомоља или преко написа верског карактера или иначе при вршењу своје званичне дужности, у партијске сврхе“ (Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1921: чл. 12).

Признате верске заједнице задржале су извесне функције у држави као што су регистрација рођења, венчања и смрти и имале су главну улогу у разрешавању брачних спорова. У држави није било цивилнога брака након Видовданског устава нигде изузев у Војводини, где је и раније постојао. Верска настава у школама била је обавезна и Црква је држала неке основне и средње школе.

Држава је на неки начин желела да Православну Цркву, као најбројнију, држи близу себе и тиме спроводи своју верску политику, стога је хтела да донесе закон о црквеним властима и прошири на целу Српску Цркву. По том закону сва власт била је у рукама епископата, јер су сва црквено-самоуправна тела била укинута и тиме учествовање народа у црквеним пословима било сведено на минимум. Држави је то највише одговарало јер је лакше могла да изврши притисак на појединца или мањи број лица, него на тела која поред јерархије имају за чланове народ. Прва примедба је била зашто да устројство и делокруг црквених власти буде формиран без црквено-самоуправних тела. Друга примедба је била зашто је уопште потребан такав закон, пошто је Видовдански устав у свом 12. члану јасно дефинисао однос Цркве и државе.³ А закон који држава жели да донесе, утиче на унутрашње уређење Српске Православне Цркве (Гардашевић 2002: 215–217). Закон је донет 1929. године и он је уредио однос између Православне Цркве и државе; по том закону Црква има право на самостално уређење унутрашње и спољашње организације у оквиру донетог закона. Српска Православна Црква је тада тек могла приступити писању устава који је донет 16. новембра 1931. године. Тек након доношења Закона и Устава дошло је до одвајања Цркве и државе. Важно је нагласити да је Октроисани устав из 1931. године усвојио, у погледу односа државе и Цркве, начело државног суверенитета над верским заједницама, тј. неку врсту патроната (Петрановић – Зечевић 1987: 306–311).

³ „Усвојене и признате вере самостално уређују своје унутрашње верске послове и управљају својим закладама и фондовима у границама закона“ (Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1921: чл. 12).

Дакле, ово је период блиских и добрих односа са државом, али у исто време позиционирање осталих верских заједница у Краљевини Југославији. Православна Црква је престала да буде државна Црква, али је она себе доживљавала као државотворну, на исти начин је доживљавао и краљ Александар и све владе до 1941. године. Повлашћени положај Православне Цркве као државне Цркве у Србији и Црној Гори, начелно је био елиминисан већ програмом Крфске декларације (Крфска декларација 1917: тачка 7), а Прокламацијом регента Александра 6. јуна 1919. године наглашена је равноправност свих вера (Петрановић 1981: 41–45).

2.2. Сукоб Српске Православне Цркве и државе због потписивања Конкордата (1935–1945)

Ватикан је тражио од владе Милана Стојадиновића и кнеза Павла да се среди однос између Римокатоличке Цркве и државе. Влада је желела да задовољи римокатоличко становништво Краљевине Југославије и министар правде је у Риму потписао конкордат 1935. године. У Краљевини Југославији је тада постојало више признатих вероисповести које су према уставу имале једнака права и исти положај у држави.⁴ Међутим, потписаним документом је обезбеђен примат Римокатоличке Цркве у односу на остале верске заједнице, а посебно над Православном Црквом. Зато је Српска Православна Црква повела борбу против потписивања конкордата. Однос између Цркве и државе је на најнижем нивоу још од сукоба Митрополита Михаила са краљем Миланом.⁵ Конкордат је требао да буде ратификован у Народној скупштини, али уследила је реакција Светог Архијерејског Сабора и оштро противљење. Овим конкордатом су дата права Римокатоличкој Цркви која Православна Црква није имала ни када је била државна Црква. Када је била заказана Скупштина о конкордату, организован је молебан и протестна литија 19. јула 1937. године, која је позната као „крвава литија“,⁶ где је тражено да влада Стојадиновића поднесе оставку и конкордат скине са

⁴ Српска Православна Црква, Римокатоличка Црква, Грkokатоличка Црква, Евангелистичка, Реформирана, Баптистичка, Методичка, Назаренска, Старокатоличка, Јеврејска и Исламска верска заједница.

⁵ Влада краља Милана је под притиском Аустроугарске владе извршила канонски удар и збацила Митрополита Михаила како не би више могао вршити пропаганду у Босни, на његово место довела је Теодосија Мраовића (Веселиновић 1966: 150–157).

⁶ Крвава литија се назива из разлога што су свештенство и народ који је учествовао у њој били претучени од стране жандармерије гуменим палицама. Велике повреде задобио је шабачки Епископ Симеон, коме су чак и митру уништили ударцима.

дневног реда. 23. јула 1937. заказано је гласање у скупштини, исход је био ратификовање конкордата. Истог дана и Патријарх Варнава умире. Свети Архијерејски Синод је донео одлуку о екскомуникацији министара и посланика православне вере који су гласали за конкордат. Тек након што се влада одрекла конкордата, повучена је екскомуникација. Након тога је извршен избор патријарха, и нови Патријарх је био Гаврило Дожић (Петрановић 1981: 50–53). Конкордатска криза је најоштрији сукоб Цркве и државе пре комунизма. Али Црква је успела да се избори против конкордата и обнови добар однос са представницима државне власти.

Дакле, односи Цркве и државе, у периоду између два светска рата (1918–1945), нису били пријатељски, често су се дешавале неке несугласице. Да у тим односима није било баш све глатко, види се из сукоба око потписивања конкордата. Али оно што је карактеристично за однос Цркве према држави у овом периоду је њена приврженост држави и поштовање њених закона, а једини спор је био конкордат (Димић 1998: 86). Држава се стално уплитала у црквене послове у овом периоду почевши од избора патријарха, па доношења посебног закона о Цркви и потписивању конкордата. Управо потписивање конкордата је једини моменат када је Црква била у стању да се одупре држави и одбрани свој став.

3. Положај Српске Православне Цркве и других верских заједница у ФНРЈ и СФРЈ

Видели смо да по уставним решењима из 1921. и 1931. године није било државне Цркве у Југославији, али није било ни одвајања Цркве и државе. Верске заједнице су имале специфичан статус и нису све третиране подједнако. Верске заједнице које су биле законски признате на територији коју је обухватила нова држава, задржале су своја права вероисповедања и слободног деловања. А постојале су и мале верске заједнице које никада нису признате и трпеле су извесну дискриминацију.

Након Другог светског рата и формирања нове државне заједнице, међу важним питањима нашло се и питање како треба уредити однос социјалистичке државе према верским заједницама. У погледу питања односа Цркве и државе усвојен је модел одвојености ове две установе.

У ФНРЈ религија је сматрана приватном ствари сваког човека, али ипак држава није била равнодушна према религији и верским заједницама. Држава је била свесна велике моралне снаге религије и њеног утицаја на формирање сваког човека, што је утицало и на развој друштва, те је настојала да оствари односе са свим верским заједницама (Цисарж 1970: 195).

Ради регулисања односа између верских заједница и државе, али и ради што бољих односа између самих верских заједница, од стране државе формирана је Државна комисија за верска питања крајем 1945. године. Државна комисија за верска питања имала је за задатак да проучава сва питања спољашњег живота заједница, њихових међусобних односа и положаја Цркве према држави и властима, као и да припреми материјал за законодавно решење односа између верских заједница и државе. Да даје мишљења и предлоге, као и да се стара да усвојени предлози и прописи буду спроведени у живот, а који се тичу уређења међуверских односа и односа Цркве и државе (Цисарж 1970: 196).

Основ за будуће уставно и законско регулисање односа према верским заједницама настао је још током рата, документима који су издати у Фочи, Бихаћу, Јајцу (Радић 2002: 195)... Сви ти документи су ступали на снагу по ослобођењу територија.

Први устав ФНРЈ донет је 1946. године и у њему се налазе следеће одредбе које се тичу вере и верских заједница:

„Сви грађани Федеративне Народне Републике Југославије једнаки су пред законом и равноправни су без обзира на народност, расу и вероисповест. Не признају се никакве привилегије по рођењу, положају, имовном стању и ступњу образованости. Противан је Уставу и кажњив сваки акт којим се грађанима дају привилегије или ограничавају права на основу разлике у народности, раси и вероисповести као и свако проповедање националне, расне или верске мржње и раздора“ (Устав ФНРЈ 1946: чл. 21).

„Сви грађани без разлике пола, народности, расе, вероисповести, ступња образованости и места становања, који су навршили 18 година старости, имају право да бирају и да буду биралици у све органе државне власти“ (Устав ФНРЈ 1946: чл. 23).

„Грађанима је зајамчена слобода свести и слобода вероисповести. Црква је одвојена од државе. Верске заједнице, чије се

учење не противи Уставу, слободне су у својим верским пословима и у вршењу верских обреда. Верске школе за спремање свештеника слободне су, а стоје под општим надзором државе. Забрањена је злоупотреба цркве и вере у политичке сврхе и постојање политичких организација на верској основи. Држава може материјално помагати верске заједнице“ (Устав ФНРЈ 1946: чл. 25).

„Брак и породица су под заштитом државе. Држава законом уређује правне односе брака и породице. Пуноважан је само брак закључен пред надлежним државним органима. После закључења брака грађани могу извршити и венчање по верским прописима. Сви брачни спорови спадају у надлежност народних судова. Евиденција рођених, венчаних и умрлих је у надлежности државе. Родитељи имају према деци рођеној ван брака исте обавезе и дужности као и према брачној деци“ (Устав ФНРЈ 1946: чл. 26).

„... Школе су државне. Само законом може се допустити оснивање приватних школа, а њихов је рад под контролом државе. Школа је одвојена од цркве“ (Устав ФНРЈ 1946: чл. 38).

Дакле, на основу Устава била је загарантована равноправност и једнакост без обзира на народност, расу или вероисповест. Гарантујући слободу свести и слободу вероисповести, Устав је истакао и да је вера приватна ствар појединца и да државу не интересује да ли ће њени грађани бити верујући или не. Црква је одвојена од државе. Све верске заједнице чије се учење не противи Уставу су слободне у својим пословима и вршењима верских обреда. Забрањена је злоупотреба Цркве и вере у политичке сврхе и постојање политичких организација на верској основи.

Уставом је била предвиђена и могућност материјалног помагања верских заједница, али држава није била обавезна на то, већ су државни органи сами процењивали да ли ће помоћи материјално неку верску заједницу.

Велика промена у односу на ранији период је у погледу питања брака и вођења евиденције о рођеним, венчаним и умрлим. У ранијем периоду вођење те документације било је поверено Цркви, црквени брак је сматран пуноважним и у питању брачних спорова Црква је имала обавезу да их решава. По Уставу ФНРЈ признаје се само грађански брак (Устав ФНРЈ 1946: чл. 25 и 58). Венчање

по верском обреду може бити само после склапања брака пред државним органом, сви брачни спорови решавају се пред грађанским судом. Евиденцију о рођеним, венчаним и умрлим води држава. И поред свега тога, Црква се није одрекла надлежности за своје правно подручје у погледу црквених бракова и наставила је да води своје матице рођених, крштених, венчаних и умрлих.

Предлог Устава који је усвојен да Црква буде одвојена од државе, наишао је у политичким круговима на одобрење. Политичари су сматрали да је добро што је укинута државна вера, јер се са тим раскинуло са средњим веком, и тиме је уклоњена препрека за заједнички живот и односе међу народима ФНРЈ. Главне жалбе Православне Цркве биле су по питању брака, брачних спорова, оснивања верских школа и верске наставе. Српска Православна Црква је тражила да се регулишу имовинско-правни односи Цркве и државе посебним законом, да се зајамчи неповредивост места која су предвиђена за вршење верских обреда, да се у погледу решавања брачних спорова пуноважним сматрају и пресуде црквених судова, да се пуноважни бракови могу склопити не само пред државним, већ и црквеним органима, а да се сви бракови региструју у државним регистрима. По питању верске наставе, да се може вршити изван школског програма у школској згради, да се Цркви дозволи оснивање верских школа и да омладина може слободно да посећује богослужења и обавља верске обреде. Од свих предлога и молби, једино је усвојено и дозвољено да се верска настава може вршити изван школског програма, али само у школској згради.

3.1. Основни закон о правном положају верских заједница из 1953. године и његов престанак важења 1993. године

Држава је ради још бољег уређења односа према верским заједницама у ФНРЈ донела „Основни закон о правном положају верских заједница“ 1953. године. Бранко Цисарж правне норме дели на овлашћујуће, обавезујуће и забрањујуће (Цисарж 1970: 196–198).

Овлашћујућим правним нормама загарантовано је право да сваки грађанин ФНРЈ има право на слободу вероисповести уколико припада некој верској заједници. Дата је слобода оснивања нових верских заједница, слобода вршења верских послова и верских обреда у просторима за то предвиђеним, тј. верским објектима, а ван њих уз одобрење надлежног општинског органа. Дозвољено је растурање верске штампе уколико она није у супротности са државним интересима. Верска настава може се држати у верским

објектима и школама, али ван школског програма уз сагласност родитеља или старатеља. Дозвољена су крштења након уписа у матичне књиге рођених, као и венчања по верским обредима после закључења брака пред надлежним државним органом. Верске школе се могу оснивати и над њиховим радом држава врши само општи надзор (Основни закон о правном положају верских заједница 10/1965: чл. 1–4, 9, 12–16, 18–20).

Обавезујуће правне норме које важе за све верске заједнице на територији ФНРЈ су: све верске заједнице су дужне да своју јавну верску делатност усагласе са државним Уставом и законима (Основни закон о правном положају верских заједница 10/1965: чл. 2 став 3). Поред тога, верски представници, који управљају црквеним зградама, не могу одбити да се употребе звона на црквама, храмовима и другим објектима верских заједница за звоњење у случају опште опасности (Основни закон о правном положају верских заједница 10/1965: чл. 17). Ове обавезе држава намеће верским заједницама на основу свог суверенитета, односно супермације у односу на сва удружења и заједнице на својој територији.

У забрањујуће норме се убрајају следеће одредбе: забрана злоупотребе верских послова, верске наставе, верске штампе, верских обреда и других испољавања верских осећања у политичке сврхе; затим забрана изазивања верске нетрпељивости и забрана спречавања верских скупова, верске наставе, верских обреда. Забрана принуде да се постане чланом неке верске заједнице, да се остане чланом такве верске заједнице или да се из ње иступи; да се учествује у верским обредима, процесима и другим испољавањима верских осећања; забрана спречавања грађана да учествују у верским обредима и другим исповедањима верских осећања, као и забрана спречавања чланова верске заједнице да користе права која им као грађанима припадају по Уставу и законима; забрана ограничавања у правима због верског убеђења, због припадности некој вероисповести или некој верској заједници, или због учествовања у вршењу верских обреда и других исповедања верских осећања; забрана давања посебне предности, привилегија или посебне заштите верским заједницама, њиховим свештеницима, верским представницима или припадницима неке вероисповести као и одредба о забрани ослобођења од општих грађанских, војних или других законских дужности због припадности некој верској заједници или исповедања неке вере. Забрана се односи и на то да ученици редовних школа не могу похађати верску наставу за време школских часова и без писмене сагласности родитеља или старатеља, и да лица која нису сврши-

ла обавезно осмогодишње школовање, не могу похађати школе за спремање свештеника (Основни закон о правном положају верских заједница 10/1965: чл. 5, 7 и 19).

У случају да се појединац огреши о изложени закон, прописане су новчане казне у износу до 20 хиљада динара или казне затвора до 30 дана и то у следећим случајевима: уколико спречи неко лице да учествује у верским обредима, да ограничи у правима које му припадају по закону јер дотично лице припада некој верској заједници и учествује у вршењу верских обреда. Уколико верски представници без одобрења органа општинске управе врше верске обреде ван верских места предвиђених за то. Уколико за полазника верске школе буде примљено лице које није завршило обавезно основно школовање (Основни закон о правном положају верских заједница 10/1965: чл. 20).

Српска Православна Црква и друге верске заједнице су Уставом из 1946. године и Законом о правном положају верских заједница из 1953. године признате и дата им је слобода деловања у оквиру одредби, а свако кршење је санкционисано.

Нови Устав ФНРЈ проглашен је 7. априла 1963. године, тим Уставом промењен је назив државе у СФРЈ, а измењени су и називи република, те су тиме престале да буду народне и постале социјалистичке. Што се тиче уређења односа верских заједница и државе у овом Уставу пише следеће:

„Исповедање вере је слободно и приватна је ствар човека. Верске заједнице одвојене су од државе и слободне су у вршењу верских послова и верских обреда. Верске заједнице могу оснивати верске школе за спремање свештеника. Противустанна је злоупотреба вере и верске делатности у политичке сврхе. Друштвена заједница може материјално помагати верске заједнице. Верске заједнице могу имати, у границама које одређује савезни закон, право својине на непокретности“ (Устав СФРЈ 1963: чл. 46).

Постојећи Закон о правном положају верских заједница требао је да буде усклађен са новим Уставом. Да би био у складу са Уставом СФРЈ, изабрана је комисија која је направила предлог Нацрта закона о изменама и допунама Закона о правном положају верских заједница. Коначно усаглашавање постигнуто је у марту 1965. године. Уставом СФРЈ било је предвиђено да се материја о правном положају верских заједница регулише Основним зако-

ном, а да републике могу регулисати односе који нису регулисани Савезним законом.

Нацрт о изменама и допунама Закона о правном положају верских заједница имао је 24 члана, дакле унета су четири нова члана и више нових одредби. Нацрт закона је ближе одредио појам верске штампе и начин њеног издавања и растурања; детаљније је разрадио питање додељивања материјалне помоћи верским заједницама; проширио је број места на којима су верске заједнице могле слободно да врше прикупљање прилога у верске сврхе на порте, парохијске канцеларије, капеле и гробља; померио је границу за обред крштења или обрезвања на 14 уместо 10 година; разрадио је прецизније одредбе које су се односиле на оснивање и рад верских школа, одржавање верске наставе допуштено је у црквама, храмовима и јавним просторијама које су одређене за вршење верских обреда, а за малолетна лица била је потребна сагласност једног родитеља уместо два како је то раније било предвиђено; и прописао је висину казни за прекршајне радње. Укинута је одредба по којој се за кривично дело учињено злоупотребом верске наставе, поред предвиђене казне затвора, могла изрећи и казна затварања верске школе.⁷

Основни закон о правном положају верских заједница важио је до 31. децембра 1971. године када је донет уставни амандман XXXI на Устав СФРЈ, којим је надлежност у области односа са верским заједницама са савезне државе пренета на републике и покрајине (Устав СФРЈ са уставним амандманима и уставним законима 1971: 186). Од тог датума, све републике и покрајине, осим Хрватске, прогласиле су дотадашњи Основни закон о правном положају верских заједница као свој закон. Требало је неколико година да републике и покрајине донесу своје нове законе о правном положају верских заједница. То је урађено касније у периоду од 1976–1978. године. У Социјалистичкој републици Србији тај закон је донет тек октобра 1977. године, који је био готово идентичан са оним из 1953. године (Службени гласник СФРЈ 44/1977). Општа карактеристика републичких и покрајинских закона о правном положају верских заједница, донетих у периоду од 1976. до 1978. године, била је да су пружали висок степен верских слобода и права верских заједница. Закон о правном положају верских заједница из 1977. године престао је да важи марта 1993. године

⁷ Информација о предлогу Нацрта закона о изменама и допунама Закона о правном положају верских заједница, 144–80–567, преузето од Радић 2002: 422.

на основу Закона о престанку важења одређених закона и других прописа, јер није био усклађен са Уставом Републике Србије из 1990. године. Од тада подручје верских слобода у Србији правно није регулисано све до 2006. године.

3.2. Стварни однос Цркве и државе у СФРЈ И ФНРЈ

Српска Православна Црква била је свесна да ће након Другог светског рата уследити нови однос између Цркве и државе. Цркве и верске заједнице у новој држави су схватиле да следи нова врста односа и без икаквог противљења су прихватиле потпуно одвајање од државе. Цркве и верске заједнице су прихватиле и оне одлуке које су биле на њихову штету, али су сматрале да то раде због општег добра за народ и државу. Када је требало да се донесе нови Устав, Српска Православна Црква и остале верске заједнице су сарађивале и изразиле своје примедбе. Те примедбе нису прихваћене, Црква и верске заједнице су прихватиле Устав и обавезале се на његово поштовање. Међутим, права која су Црквама и верским заједницама загарантована Уставом нису поштована и уследио је терор од стране државе. Оно што је држава вршила, представља још бруталнији наставак онога што је Цркву снашло под окупатором. Цркве и верски објекти су рушени и скрнављени, свештеници убијани и премлаћивани, одузимана је бесправно имовина, забрањивана су богослужења и обреди, гушена црквена штампа, одбацивана су сва права која су прописана законом и Уставом.

Један од првих закона који је донет и уперен против Цркве и верских заједница је Закон о аграрној реформи и колонизацији (Службени лист ФНРЈ 64/1945). Држава је била свесна улоге Цркве и њене моћи у друштву, и видела је у њој свог ривала те је настојала да је привредно, културно и политички ослаби. Занимљиво је управо образложење зашто треба спровести аграрну реформу: „За свакога ко мало познаје унутрашње односе у Југославији је јасно да јединства њених народа неће бити све дотле, док утицај вере не ограничи и не упути само на уске верске циљеве и задатке. То ће се моћи постићи једино слабљењем привредне, културне и политичке моћи црквених јерархија. Зато се мора предузети читав низ мера, почев од завођења грађанског брака, преко лаицизације просвете до аграрне реформе да би утицај цркава свео на праву меру. И то је један од великих разлога зашто је потребно извршити аграрну рефор-

му и на црквеним земљама.“⁸ Оно што се тичало Црква и верских заједница у овом закону је следеће:

„... одузеће се од садашњих власника и прећи ће у руке државе следећа пољопривредна добра: ... в) земљишни поседи црква, манастира, верских установа и свих врста задужбина, световних и верских.“

„1) Богомољама, манастирима и верским установама могу се према месним условима, у сваком поједином случају оставити баште, виногради, воћњаци, њиве, утрине и шуме највише до 10 ха укупне површине за издржавање или за хумане установе и народне скупове. 2) Ако су ове установе већег историјског значаја, може им се оставити у власништво највише до 30 ха обрадивог земљишта.“

„Додељивање црквене и манастирске земље и земље верских установа и задужбина вршиће се тако да та земља има првенствено прећи у власништво лица која су припадници религије којој припада дотична црква, манастир, верска установа или задужбина“ (Службени лист ФНРЈ 24/46, 99/46, 101/47, 105/48, 4/51, 19/51, 42–43/51, 21/56 и 55/57; Службени лист СФРЈ 10/65: чл. 2, 8 и 15).

Многобројне протесте је Српска Православна Црква (и Римокатоличка) уложила на овај закон, али су само неке, не толико значајне, измене прихваћене. Чак је незаконито одузимана и она земља која је остала Цркви након аграрне реформе.

Законом је дато право да се верска настава одржава у школским зградама уз сагласност родитеља. Али је то у пракси било забрањено, а родитељи и деца би били сурово прогањани од народне власти уколико би желели то право да остваре. Светковање црквених празника било је сведено на обележавање само Божића и Васкрса, док на школску славу Светога Саву школе раде. Касније је Председништво Владе ФНРЈ упутило распис којим Божић, као празник, више не признаје. Кажњавана су деца која су одлазила у цркве и присуствовала прослави Светог Саве. Претили су им да ће их избацити из школе, исмевали их пред свима и тукли. Држава уопште није шти-

⁸ АЈ, Председништво Владе ФНРЈ, 50–89–188, министар пољопривреде Васа Чубриловић, преузето од Радић 2002: 236.

тила слободу вероисповедања коју је загарантовала Уставом. Уследили су чести напади на вернике и свештенство приликом вршења црквених обреда, цркве и верски објекти су често били скрнављени и пљачкани. Литије су биле забрањиване и означене као скупови који су уперени против власти. Било је мноштво протеривања, хапшења и убијања свештеника, забране рада црквеним хорovima и певачким друштвима. До које мере је све то ишло, може се најбоље видети из писма Патријарха Гаврила које је упутио Титу (Дожић 1949). Државна комисија за верске послове је увек настојала да побије сваку тврдњу да народне власти не поштују Устав.

Држава, на чијем челу је била КПЈ, настојала је да у потпуности ликвидира политичке противнике и уништи сваку конкуренцију; за озбиљну претњу по њих сматрали су и Цркве и верске заједнице. Зато су настојали да на сваки начин учине неки раскол унутар њих и тако су Српску Православну Цркву довели до раскола са својим Црквама у САД, покренули су питање оснивања Македонске цркве. Како би разбили јединство међу клиром, створили су и удружење свештеника које је било спремно за компромисе и сарадњу са режимом. Удружење свештеника било је формирано још 1889. године како би се подигао углед и утицај Цркве међу народом и решила нека егзистенцијална питања свештенства. Део епископа је подржао удружење, али многи су га сматрали изазовом за ауторитет епископа. Због сукоба између свештеника и епископа, између два рата, удружење је било забрањено. Део свештенства који се за време рата прикључио партизанима, имао је жељу поновног оживљавања удружења. Ова удружења свештеника била су стимулисана од стране власти као облик контроле Цркве, и постала су инструмент државе. Да је било инструмент државе, види се и из тога што је било контролисано од стране Управе државне безбедности. Мора се нагласити да су постојала удружења не само православних свештеника, него и евангелистичких и старокатоличких, затим удружења исламске верске заједнице.

Закључак

Однос државе према Српској Православној Цркви и другим верским заједницама у 20. веку често се мењао у зависности од прилика у којим се држава налазила, тј. ко је чинио ту државу и био на њеном челу. За време постојања Краљевине Србије до формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, уставом је Српска

Православна Црква посматрана као државна Црква. У овом периоду постојала је симфонија ове две установе, а једини спор је био поводом покушаја првог конкордата са Ватиканом 1914. године. У периоду између два светска рата, Видовданским уставом призната је равноправност свим верским заједницама, а модел државне Цркве је напуштен јер је нова држава у својим границама имала више великих верских заједница. До избијања Другог светског рата, однос државе према Српској Православној Цркви био је нарушен једино када је држава покушала да склопи конкордат са Ватиканом 1935. године, али се Српска Православна Црква изборила против тога. Након Другог светског рата држава је уставом загарантовала слободу вероисповести, чак је донела и закон о правном положају верских заједница. Овим уставним и законским решењима усвојен је модел стриктне одвојености државе од верских заједница. Ови закони нису поштовани и Српска Православна Црква је претрпела већа зла од тадашњих власти него од окупатора за време рата. Деведесетих година прогон је престао, али правно подручје односа према верским заједницама остало је неуређено до 2006. године.

* * *

Литература

- Веселиновић, Р. (1966): *Историја Српске православне цркве са народном историјом, књига друга (1766–1941)*, Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.
- Гардашевић, Б. (2002): *Избор црквено-јавних радова*, Београд: Богословски факултет СПЦ.
- Димић, Љ. (1998): *Срби у Југославији*, Београд: Стубови културе.
- Димитријевић, Д. (1914): *Конкордаци између Србије и Ватикана*, Београд: Весник Српске Цркве.
- Дожић, Г. (1949): *Писмо патријарха Гаврила Дожића маршалу Јосифу Броз, бр. 1052/Зап. 213*, Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.
- Јовановић, С. (1990): *Држава, сабрана дела – књига осма*, Београд: БИГЗ, Југославија публик и Српска књижевна задруга.

- Кашић, Д. (1971): *Српска православна црква 1920–1970*, Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.
- Перић, Д. (1999): *Црквено право*, Београд: Правни факултет.
- Перић, Д. (1990): *Устројство, организација и рад на законодавству Српске православне цркве у првој половини 20 века (1901–1950)*, Београд: докторска дисертација на ПБФ.
- Петрановић, Б. (1981): *Историја Југославије, књига прва – Краљевина Југославија*, Београд: Нолит.
- Петрановић, Б.; Зечевић, М. (1987): *Југословенски федерализам: Идеје и стварности 1*, Београд: Просвета.
- Радић, Р. (2002): *Држава и верске заједнице 1945–1970 I*, Београд: Институт за новију историју Србије.
- Радић, Р. (2002): *Држава и верске заједнице 1945–1970 II*, Београд: Институт за новију историју Србије.
- Цисарж, Б. (1970): *Црквено право I (Општи део и организација цркве)*, Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.

Правни документи:

- Устав Краљевине Србије*, Београд, 1901.
- Устав Краљевине Србије*, Београд, 1903.
- Устав Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Београд, 1921.
- Устав ФНРЈ*, Београд, 1946.
- Устав СФРЈ*, Београд, 1963.
- Закон и Устав Српске православне цркве*, Београд, 1931.
- Закон о конкордашу између Краљевине Србије и Свете Сјолице*, Српске новине 199/1914.
- Крфска декларација*, Крф, 1917.
- Закон о аџарној реформи и колонизацији*, Београд, 1945.
- Основни закон о правном положају верских заједница ФНРЈ*, Београд, 1953.

Примљено: 5. 9. 2017.
Исправљено: 22. 11. 2017.
Одобрено: 28. 11. 2017.

RELATIONSHIP BETWEEN THE CHURCH AND THE STATE IN SERBIA DURING THE 20TH CENTURY

Jovan Timotijević

Diocese of Žiča, Užice

***Summary:** Studying the relationship between the church and the state in Serbia during the twentieth century means taking into account the constitutional and legal decisions made by the state, which defined the treatment of all religious groups that were present on its territory. The Serbian Orthodox Church always had a special treatment of the state because it represented the largest religious community, no matter which country it belonged to – Kingdom of Serbia, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Kingdom of Yugoslavia, Federal Peoples Republic of Yugoslavia, Socialist Federal Republic of Yugoslavia or Federal Yugoslav Republic. Having the biggest following of all religious communities, Serbian Orthodox Church at the same time had influence on most of the Serbian community. Because of this, the state either wanted to keep it as a close partner or completely diminish its influence.*

***Key words:** church, country, Serbia, relationship, constitution, law, religious group, Serbian Orthodox Church, kingdom.*